

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра теоретичної і практичної філософії

**ІДЕОЛОГІЧНІ АПАРАТИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ
СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ
IDEOLOGICAL APPARATUSES AS A MEANS OF FORMING SOCIAL
MORALITY**

Кваліфікаційна робота за освітньо-професійною програмою «Філософія»
за спеціальністю 033 Філософія
на здобуття освітнього ступеню бакалавра філософії

Студент-виконавець:

Король Олександр Антонович

IV курс, I група, філософія

Науковий керівник:

Якубіна Валентина Леонідівна

(Кандидат філософських наук, доцент)

Допущено до захисту:

на засіданні кафедри теоретичної і практичної філософії

протокол № _____ від _____ 2022 р.

Зав. кафедри теоретичної і практичної філософії,

доктор філософських наук, професор

Шашкова Людмила Олексіївна _____

Київ – 2022

ЗМІСТ	
ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА МАРКСИТСЬКОГО АНАЛІЗУ ІДЕОЛОГІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВУ НА СУСПІЛЬСТВО	6
1.1. Карл Маркс, Фрідріх Енгельс «Німецька ідеологія»	6
1.2. Георг Лукач «Класова свідомість».....	8
1.3. Теорія гегемонії Антоніо Грамші.....	10
1.4. «Ідеологічні апарати держави» Луї Альтюссера	14
1.5. Славой Жижек «Піднесений об’єкт ідеології»	17
1.6. Висновки з розділу	20
РОЗДІЛ II. ІДЕОЛОГІЯ, ДЕРЖАВА ТА СУСПІЛЬСТВО	21
2.1. Визначення ідеології.....	21
2.2. Держава та її інтереси	21
2.3. Влада спектаклю	27
2.4. Смерть репресивної держави?	31
2.5. Сутінки і світанки ідеології	33
2.6. Висновки з розділу	37
РОЗДІЛ III. СУСПІЛЬНА МОРАЛЬ, ЯК ІДЕОЛОГІЯ: ДОСВІД НАЦІЇ ТА ВІЙНИ	38
3.1. Попередні зауваження.....	38
3.3. Нація та ідеологія.....	41
3.4. Війна та ідеологія	45
3.5. Висновки з розділу	49
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Наприкінці ХХ століття, людство вступило в епоху, яку деякі дослідники називають кінцем історії, інші кінцем ідеології, треті ж впевнені, що це далеко не кінець. Питання ідеології стоїть гостро починаючи з 19 століття, а саме з робіт Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, в яких вони, критикуючи буржуазне суспільство, задаються питанням, чому той чи інший клас править, як він легітимізує своє правління і чому широкі трудящі маси, які усвідомлюють своє пригноблене становище, нічого не роблять.

Марксистська традиція вивчення ідеології зазнала значних змін. Починаючи від критики ідеологів, тобто людей, які теоретично відстоюють проекти та інтереси правлячого класу, залучення психоаналізу і розкриття значно глибшого змісту ідеології в людському суспільстві і окремо взятій свідомості та до сучасного об'єднання із надбаннями структуралістської та постструктуралістської думки.

Сучасність, як прийнято вважати, подолала тоталітарні ідеології, а правильніше сказати, тоталітарні режими, які ці ідеології просували. Був переможений фашизм, свою неспроможність показав і авторитарний марксизм. Однак, стверджувати, що наше зараз позбавлене ідеології буде далеким від реальності. Ідеологія продовжує існувати у суспільстві, продукується державою та дискурсами, що в ній існують.

Також актуальність теми підтверджує саме сьогоднішня, економічні кризи, революції та війни потребують все більшого напруження ідеологічних апаратів, надають нам яскраві приклади змін панівних ідей суспільства та можливість прослідкувати їх творення в режимі реального часу. Власне, одна із частин дослідження присвячена питанням війни між Україною та Росією, і якщо конфлікт 2014-2022 років вже давно досліджується, то те, що розпочалося 24-го лютого 2022 року, ще потребує філософського і наукового осмислення. Власне частина праці і присвячена рефлексії цих подій.

Марксистська традиція вивчення ідеології продовжує своє існування. Крім класичних текстів Маркса, а саме «Німецькій ідеології» і «18-брюмера Луї Бонапарта», ми можемо знайти важливі дослідження — це роботи Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», стаття Георга Лукача «Класова свідомість», «Тюремні зошити» Антоніо Грамші. Роботи франкфуртської школи: Юрген Габермас «Техніка і наука як ідеологія», а також робота Теодора Адорно і Макса Горкгайма «Діалектика Просвітництва», а також надбання сучасного постмарксизму: праця Шанталь Муфф та Ернесто Лакло «Гегемонія та соціалістична стратегія» та праці Зігмунта Баумана про текучу сучасність. Вкрай важливими для сучасного розуміння є роботи Луї Альтюссера «Ідеологія та ідеологічні апарати держави» і Славоя Жижека «Піднесений об'єкт ідеології», які відштовхуються від психоаналізу Жака Лакана.

Предметом дослідження є ідеологія, як явище свідомості, впливи ідеології на соціум, формування ідеологічних конструктів та «поведінка» ідеології під час війни.

Об'єктом дослідження є марксистська, нео- та пост-марксистська традиція вивчення ідеології та ідеологічних апаратів, а також їх практичні прояви у державі та суспільстві.

Мета дослідження: на підставі теоретичного матеріалу, проаналізувати історичний та сучасний досвід опису ідеології, вивести загальні закономірні риси,

Успішна реалізація завдань передбачає наступні **пункти:**

1. Короткий опис і виведення основних положень обраних робіт,
2. Дати розгорнутий опис роботи ідеологічних апаратів держави,
3. Провести дослідження залежності між ідеологічними і репресивними апаратами держави,
4. На підставі даних отриманих при вирішенні пункту 3, проаналізувати історичний та сучасний досвід,
5. Надати визначення і опис явища «суспільної моралі»

6. На підставі попередніх пунктів зробити опис поняття «нація» та роль ідеології у її формуванні,

7. А також дослідити взаємовпливи між ідеологією та війною.

Методи дослідження: застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення і порівняння, марксистську методологію дослідження ідеології та діалектичний метод, методи критичної теорії у традиції франкфуртської школи та постмарксистську теорію дискурсу.

Структура кваліфікаційної роботи: робота складається зі вступу, 3 розділів, 6 підрозділів першого та другого розділів та 5 підрозділів третього розділу, висновків, та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ І. ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА МАРКСИТСЬКОГО АНАЛІЗУ ІДЕОЛОГІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВУ НА СУСПІЛЬСТВО

1.1. Карл Маркс, Фрідріх Енгельс «Німецька ідеологія»

Дослідження в області ідеології мають досить довгу історію. Однак, якщо ми відкинемо французькі дослідження XVIII століття, коли ідеологія розумілася як наука про ідеї, то початок критиці ідеології поклав Карл Маркс.

Працю «Німецька ідеологія» було написано в 1845-46 роках, проте тоді Маркс з Енгельсом не знайшли видавця, тому її було опублікований тільки в 1932 році в Москві. Окремі уривки були опубліковані ще за життя Маркса і Енгельса, а сама робота згадується у праці Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії».

У самій праці Маркс критикує сучасну йому німецьку філософію, зокрема Людвіга Фейєрбаха, Бруно Бауера і Макса Штірнера, а також німецький соціалізм. У розділі присвяченому Фейєрбаху, Маркс і Енгельс описують загальні положення марксистської філософії історії, формаційного підходу, критикуючи прихильників ідеалістичного розуміння історії і її руху.

Коротко позначимо загальні положення. Рушійною силою історії є боротьба класів за засоби виробництва, які постійно розвиваються. З того моменту, як людина перейшла до архаїчних форм землеробства, починається історія класового розшарування, і вже тоді з'являється специфічний прошарок суспільства, як шамани і інші жерці, які починають відправляти не тільки духовну, але й ідеологічну функцію. По мірі того, як кількість населення зростала, а все більші площі йшли під посіви, виникає держава, яка здійснює керуючу функцію.

Базис держави, її економіка, визначає характер настрійки, тобто форми самої держави, його інститутів і так далі. Заснована на рабовласництві антична економіка дозволяла існувати громадянам полісів, специфічному армійському прошарку в Римі, аристократії і так далі. Поступово, з розвитком засобів виробництва, рабство перестало задовольняти зростаючі

потреби, почався поступовий перехід до феодалізму, який супроводжувався крахом Західної Римської Імперії. Поступово, держави ставали більш централізованими, засоби виробництва поліпшувалися, все більша кількість сільського населення залишалась або без землі, або ставала просто не потрібною в землеробському виробництві, народ почав масово мігрувати до міста. У містах з дрібного виробництва, замкнутого в гільдії, починають утворюватися мануфактури і цеха, так, збідніле селянство перетворюється в пролетаріат. Однак, зберігалася середньовічна ієрархія, відсутність адекватного законодавства; збільшення класу буржуазії, призвело до ряду Буржуазних революцій: Голландської, Англійської і Французької. На момент життя Маркса і в нашій сучасності, протистояння йде між класами буржуазії і пролетаріатом.

У всіх державних утвореннях, від шумерської цивілізації до сучасних країн, завжди присутній специфічний прошарок інтелігенції, яка забезпечує ідеологічні функції. Так, в античності це були жерці, в середньовіччі церква, зараз список таких інстанцій значно збільшився. Критикуючи філософів, що стоять на ідеалістичній гегелівській позиції — «все дійсне — розумно, все розумне — дійсно», Маркс звинувачує їх у створенні помилкової свідомості, що виправдовує сучасний стан речей. Бо з таких позицій, розумним є рабство, експлуатація робітників, перетворення людини в товар та інші жахи.

Кожен клас, захоплюючи владу, починає реалізовувати свою ідеологію. Він починає відокремлювати свої думки від себе, створюючи з них «думки епохи».

«Коли, однак, при розгляді історичного руху, відокремлюють думки пануючого класу від самого панівного класу, коли наділяють їх самостійністю, коли, не беручи до уваги ні умов виробництва цих думок, ні їх виробників, вперто наполягають на тому, що в дану епоху панували ті або інші думки, коли, таким чином, абсолютно залишають осторонь основу цих думок — індивідів і історичну обстановку, — то можна, наприклад, сказати, що в період панування аристократії панували поняття: честь, вірність і т. д., а

в період панування буржуазії - поняття: свобода, рівність і т. д. Загалом, сам панівний клас створює собі подібні ілюзії.» [12, с. 47].

Але ці виправдання служать не стільки для правлячого класу, скільки для тих, відносно кого держава реалізовує свою репресивну функцію. Жителі держави повинні повірити, що попри все, влада веде їх правильним курсом, незважаючи на усі протиріччя.

1.2. Георг Лукач «Класова свідомість»

Іншою, вкрай важливою роботою, є «Класова свідомість» Георга Лукача, написана в 1920 році. У своїй роботі він розглядає вкрай важливу тему, яку не встиг розвинути Маркс, власне класову свідомість, як явище.

Коли ми вивчаємо історію ми представляємо ситуацію в усій її повноті. Звертаючись, наприклад, до Англійської революції, ми чітко уявляємо її передумови, економічну, політичну і соціальну ситуацію, нам дана вся картина; на підставі цієї картини ми робимо висновки, як люди в ній мислили б, усвідомлюючи ситуацію в цілому. Власне, з цього можна вивести, що ми, при такому аналізі, прагнемо знайти реакцію адекватну зовнішнім обставинам, об'єктивним суспільним процесам. Але якщо ми заглибимося, то виявимо, що ця сама реакція відрізняється в залежності від положення людини в суспільстві.

Так, якщо ми візьмемо події в Англії XVII століття, то на страту Карла I з боку різних «класів» можна вивести різні, але абсолютно адекватні реакції. Старе дворянство, що підтримало Карла в громадянській війні, явно розглядає цю подію як трагедію. Клас буржуазії, що прийняв рішення про страту, бачить це як свою перемогу. Міська та сільська біднота, яка також бере участь в конфлікті, мала, відповідно, свою думку. Ось ця реакція на події в суспільстві і є класова свідомість.

«Так ось, раціонально адекватна реакція, яка таким чином приписується (*zugerechnet wird*) певної типової ситуації у виробничому процесі, і є класова свідомість. Отже, ця свідомість не є ні сумою, ні середнім того, що думають, сприймають і т.д. окремі індивіди, що утворюють класи. І

тим не менше історично значуща діяльність класу як тотальності в кінцевому рахунку визначається цією свідомістю, а не мисленням і т.д. окремої людини, і пізнається тільки виходячи з цієї свідомості.» [10, с. 150].

Суть питання полягає в тому, наскільки клас здатний усвідомити себе як деяку тотальність по відношенню до суспільства, наскільки він здатний усвідомити свою історичну роль. Не є важливим те, діють людські маси свідомо чи несвідомо, з позицій класових або з позицій особистих. Важливо, що вони взагалі діють і щось роблять.

Класова свідомість — це специфічна надособистісна характеристика. Її не можна характеризувати як колективне несвідоме. Щоб цього не допустити слід прийняти за абсолют той факт, що клас — це явище суто історичне, темпоральні, суть і зміст якого змінюється по ходу історії.

Клас — це не спільність, це великі групи людей, об'єднані спільними ознаками. Всередині самого класу можуть бути свої підгрупи. Так, учитель представляє з себе інтелігенцію від пролетаріату і докорінно відрізняється від шахтаря чи токаря на заводі.

Маркс і Лукач міркують про суперечність: буржуазія / пролетаріат. Аналізуючи загальну класову ситуацію на момент 1920 року, Лукач робить наступні висновки. Класи, які або позбулися, або не знайшли своєї історичної ролі, як наприклад аристократія, дрібна буржуазія і селянство, приречені або на вимирання, або на вічне знаходження в хвості «передових» класів. Для тодішнього суспільства, як і для сучасного, суть залишилася незмінною - є панівний клас в особі буржуазії, і протистоїть їй - революційний клас, в особі пролетаріату.

Долі буржуазії і пролетаріату нерозривно пов'язані з капіталізмом як таким, бо є його основними гравцями. При цьому обидва класу відчують в собі неминучі протиріччя, які Лукач бачив на початку 20-х і які вкрай актуальні на сьогоднішній день.

Буржуазія перебуває в нелегкому становищі. На перших етапах свого становлення вона боролася з феодальними порядками, з аристократією, але

саме тоді, вона почала створювати собі нового противника — пролетаріат. Здобувши перемогу над одним суперником, вона знайшла нового, в битві з яким повинна програти. Але в міру наростання загрози, буржуазія почала видозмінюватися, почала набувати відмінні від початкових форми.

Лукач вважав, що буржуазія прагне до самозаперечення, самознищення себе як класу, однак ми бачимо, що історичні шляхи буржуазії ще не закінчені, що виклики часу змусили її змінюватися, знаходити компроміси з внутрішніми протиріччями.

Трагічніша доля пролетаріату. Пролетаріат бореться за знищення себе як класу. Сама історична роль пролетаріату, по Марксу, створення безкласового суспільства. Таким чином, з настанням світової революції і створення всесвітньої робочої республіки перестане існувати буржуазія, а як наслідок, перестане існувати і пролетаріат.

1.3. Теорія гегемонії Антоніо Грамші

У «Тюремних зошитах» Грамші виходить із одного важливого положення — усі люди — філософи. Це полягає не в тому, що всі ми схильні до розумової діяльності, скільки в тому, що кожна людина, яка живе своїм повсякденним життям, так чи інакше відтворює філософію (у формі релігії, «життєвого» чи «здорового» глузду), яка головує у його соціальній групі (класі).

«філософами є всі, кожен на свій лад, несвідомо, тому що в найменшому прояві будь-якої інтелектуальної діяльності, в «мові», вже укладено певний світогляд» [6, с. 11].

У цьому він чітко розуміє, що філософія має історичний характер, тобто належить до певної епохи, місця та часу. Однак, і тут ми бачимо важливе зауваження, ця сама філософія, не повинна розумітися як абстракція, як філософія інтелектуалів або філософія народних мас, навпаки, історія філософії того чи іншого періоду — це історія філософії всіх дійових осіб, їх

відносин і взаємодій. Тільки поєднавши ці фактори, ми зможемо говорити про філософію.

Наслідуючи цю ідею, філософ наводить приклади протиріччя в католицизмі, у реформації, у Канта і Маркса. Для Грамші важливо виділяти ці два специфічні шари — елітарний або інтелігентський, і народний. У розвитку філософії, він чітко зазначає, якщо філософська система, що претендує на «тотальність» сформована групою інтелектуалів, вона з неминучістю зустрінеться з нерозумінням низів і, назвемо це, народною інтерпретацією. Таке сталося з католицизмом. Римське християнство ніколи не було народною релігією, це була релігія вищих верств, які через неї виправдовували своє становище, а паралельно із нею існувало народне, часто суперечливе, матеріально-прагматичне християнство. І вирішення цієї суперечності полягало в тому, щоб зберігати рівень розвитку народу на одному рівні, утримуючи цей наростаючий розрив шляхом різних духовних орденів, на кшталт Єзуїтів. Це вилилося в те, що в епоху Відродження та Реформації духовна культура Італії залишилася суто елітарною, аристократичною і далекою від мас, хоч і породила прекрасні зразки мистецтва. У той же час, Реформація була народним рухом, із значним впливом на Німеччину в подальшому:

«...можна бачити, якою була позиція дуже багатьох інтелігентів на чолі з Еразмом Роттердамським; вони схилилися перед кострами та переслідуваннями. Носієм Реформації був саме німецький народ загалом, як один нерозчленований народ, а аж ніяк не інтелігенція. Саме цим дезертирством інтелігенції перед ворогом і пояснюється «безплідність» Реформації безпосередньо у сфері високої культури доти, поки з народної маси, що зберегла вірність справі Реформації, не виділилася поступово нова група інтелігенції, яка досягла своєї вершини в класичній філософії.» [6, с. 88].

Кожен клас чи соціальна група неспроможні існувати окремо від суспільства, вони неминуче взаємодіють. Але в цій взаємодії, у її формах,

неминуче розкриваються протиріччя самого суспільства. На відміну від християнства, мета марксизму або «філософії практики», як його називає Грамші, не в закріпленні становища мас, а в піднесенні культурного рівня, збільшенні якості та кількості їх знань, розвитку свідомості. Але тим часом, марксизм, як і безліч інших теорій, спіткала однакова доля, він неминуче розбивається на групи інтелектуалів, які відірвані від народу і розвивають теорію без прив'язки до дійсності, і на власне народ, який стихійно інтерпретує положення теорії, без прив'язки до інтелектуалів.

Для Грамші – цей поділ має місце ще й у самій державі. Так ми можемо виділити, з одного боку, інтереси, власне, держави чи правлячого класу, і, з іншого, інтереси суспільства – партій, організацій, профспілок тощо. Ці утворення Грамші називає "громадянським суспільством". Тут ми наближаємося до його, досить заплутаної, але цікавою системою «війни», яку можна розшифрувати як боротьбу за гегемонію. Грамші виділяє маневрену, позиційну та підпільну боротьбу. Підпільна боротьба полягає у існуванні груп «відважних». Останні виступають не стільки як рушійна сила, скільки як та частина руху (армії), яка має тактичне значення і може різко змінити хід подій. Для Європи, де війна та політика набувають позиційного характеру, це дуже характерно. Маневрена війна, із самої назви, передбачає досить швидке досягнення стратегічного результату, який, у політичному плані, полягає у захопленні влади та реалізації програми тієї чи іншої групи. Позиційна, навпаки – методичний поступ, крок за кроком для досягнення необхідного результату. Італійський філософ відзначає досить цікавий момент:

«...стосовно більш розвинених держав, у яких «громадянське суспільство» перетворилося на дуже складну структуру, що витримує катастрофічні «вторгнення» безпосереднього економічного елемента (криз, депресій і т. д.): надбудови громадянського суспільства в цьому випадку відіграють роль системи траншей у сучасній війні... Подібне ж явище має місце у політиці в період сильних економічних криз: незважаючи на наслідки кризи, атакуючі не можуть ні організувати з блискавичною швидкістю свої

сили в часі та просторі, ні тим більше набути наступального духу; у свою чергу атаковані не виявляються деморалізованими, не припиняють оборонятися навіть серед руїн і не втрачають віри у свої сили та своє майбутнє. Становище, звичайно, не залишається незмінним, але вірно і те, що подіям, що відбуваються, не вистачає швидкості, прискореного темпу, ясно вираженого прогресуючого розвитку, на що, ймовірно, сподіваються в таких випадках стратеги політичного диктаторства.» [6, с. 198].

Громадянське суспільство розділене на групи та вимагає, щоб спочатку ці групи були «завойовані», тобто перейшли на позиції тієї чи іншої ідеї і лише потім вони допустять радикальних змін у самому устрої держави. Звідси й виходить те, що в 1917 більшовики змогли взяти владу:

«На Сході держава була всім, громадянське суспільство знаходилося у первинному, аморфному стані. На Заході між державою та громадянським суспільством були впорядковані взаємини, і якщо держава починала хитатися, відразу ж виступала назовні міцна структура громадянського суспільства.» [6, с.200].

І саме у питанні громадянського суспільства і постає питання про гегемонію. Правлячий клас або соціальна група так чи інакше прагнуть до того, щоб нав'язати свої інтереси всім соціальним групам, щоб видавати свої інтереси за інтереси всього суспільства. У цьому Грамші «перевідкриває» «Німецьку ідеологію» Маркса.

Гегемонія забезпечується групами інтелігенції, що пов'язана із правлячим класом. Ми вже говорили про поділ між верхами і низами, який проводить Грамші, і ось цю прірву і покликана ліквідувати група інтелектуалів, письменників, науковців та філософів, які «трансляватимуть» ідеї однієї групи іншим. При цьому важливо зауважити, що всі соціальні групи створюють свою органічну інтелігенцію. Місто, наприклад, створює групи промислових та наукових кадрів, у той час як сільська місцевість в Італії давала державі керуючу бюрократію.

Ця «органічна інтелігенція» має протистояти гегемонії держави та правлячого класу, і навпаки, поширювати свої ідеали та завойовувати нові простори.

Таким чином, ми можемо сказати, що Грамші розуміє революційні перетворення як результат боротьби за гегемонію, боротьбу ідеологій. У суспільстві Європи неможливо зробити революцію, доки а) не зруйнована чи дискредитована ідеологія правлячих кіл; б) ваша власна ідеологія не користується симпатіями або не заперечується більшістю соціальних груп.

1.4. «Ідеологічні апарати держави» Луї Альтюссера

Луї Альтюссер є важливою фігурою в класичному марксизмі, однак, через різні обставини — забутою. Він значною мірою розвиває теорію гегемонії Грамші, доповнює і розширює її.

У роботі «Ідеологія та ідеологічні апарати держави» він задається досить цікавим питанням. За Марксом умови виробництва постійно поновлюються, бо інакше не було б ніякого виробництва. Якщо у капіталіста є ткацька фабрика, то щоб відновлювати виробництво йому потрібні матеріали, це в свою чергу вимагає, щоб відновлювалося виробництво на фермі, яка дає йому шерсть і так далі. Таким чином виробництво постає величезним ланцюжком пов'язаних між собою процесів, що йдуть від виробника матеріалів до доставки продукції споживачу. Однак, як не важко помітити, тут ми говоримо про сировину, верстати, вантажівки та інше, тобто безпосередньо про засоби виробництва.

А що з відтворенням безпосередніх учасників виробництва, тобто робочих? У доіндустріальному, суто аграрному суспільстві, таке питання не стояло. Для того, щоб працювати в полі не потрібна освіта, низовим осередком відтворення селянина була сім'я, а трохи вище була церква. Таким чином людина спочатку потрапляла в русло традиції, яку успадковувала і передавала далі. Син селянина, з майже стовідсотковою ймовірністю, буде селянином; син коваля стане ковалем і так далі.

У міру розвитку засобів виробництва, їх ускладнення і кількісного зростання, виникає потреба в розвитку, ускладненні і збільшенні коштів відтворення робочої сили. Часи, коли можна було брати робочих без кваліфікації, навчати їх необхідного для праці мінімуму і отримувати прибуток закінчилися. Виникають школи, університети, пролетаріат починає вимагати надбавок до зарплати, щоб задовольняти не тільки життєві потреби, але і розвиватися духовно.

Усі ці процеси відбуваються у державі. З кінцем середньовіччя виникають тенденції до посилення централізації, зосередження влади в одних руках, держава постає в повну свою силу. У нас вже немає королівського двору, який контролює коронні землі, і мільйона васалів рангом нижче, а виникає адміністрація, бюрократія. З Реформацією держава зрощується з церквою, тепер монарх об'єднує в собі роль духовного лідера, раніше він залежав від Папи Римського. Крім того, держава остаточно вступає в права монополіста на насильство, воно отримує в свої руки інструменти, які дозволяють боротися з проявом незгоди.

Держава поєднує в собі дві складові, власне влада і апарат, який забезпечує роботу цієї самої влади. Класова боротьба, а ми все ще перебуваємо в такому суспільстві, йде за право здійснювати цю саму владу. Всі революційні уряди, на початкових своїх етапах, були змушені користуватися існуючими апаратами держави і по мірі закріплення створювати свої.

Але крім апаратів здійснення репресивної влади існують ідеологічні апарати, які не завжди пов'язані з державою безпосередньо. Альтюссер виділяє кілька таких ідеологічних державних апаратів: релігійний, освітній, сімейний, правовий, політичний, профспілковий, комунікаційний і культурний. Ці апарати, як ми бачимо, можуть бути не пов'язані з державою, мати приватний характер, однак вони, так чи інакше, виконують формування того ідеологічного тла, який або вигідний, або не шкодить державі.

Всі ці державні апарати існують і працюють з однією єдиною метою, забезпечити відтворення відносин виробництва.

«Усі ідеологічні державні апарати, якими б вони не були, сприяють одному результату: відтворенню виробничих відносин, тобто капіталістичних відносин експлуатації.» [28].

Будь-який клас, який би не правив, через свою специфічну ідеологію, формує ту систему поглядів, таку свідомість, і таку системи примусу, щоб людина була залучена у виробництво в існуючій його формі. І головний з усіх цих апаратів — школа. Школа, це той самий важливий апарат ідеологічної обробки населення, який формує майбутнього громадянина. Чому в той момент, коли освіта стає доступною для широких мас, а дитячу працю забороняють законодавчо, виникає величезна кількість дитячих і молодіжних організацій? Американські скаути, Український «Пласт», Радянські Піонери і Комсомол (ВЛКСМ), Німецький Гітлерюгенд, служили і служать одній меті, вихованню людини в правильному для системи ключі.

Відносно самої ідеології Альтюсер висуває кілька положень. По-перше, ідеологія не має історії. Безумовно, ми можемо говорити про історію окремої ідеології, ми можемо говорити про історію фашизму, комунізму, лібералізму і так далі. Однак сам феномен ідеології є, фактично вічним. Альтюсер порівнює його з несвідомим у Фрейда. Скільки існує несвідоме, стільки існує і ідеологія; перше не може зникнути, тому і друге, як наслідок, теж буде вічним. Таким чином, у ідеології немає історії, так як у неї немає певного початку, і, швидше за все, не буде кінця.

Тут, звичайно ж, руйнується позитивістська установка, в деякій мірі властива Марксу. Але Альтюссер йде далі, і висуває інше твердження. Що ідеологія - це не помилкова реальність, яка закриває реальність справжню, як було у Маркса, а специфічна форма уявного зв'язку індивідуумів з їх умовами існування. Отже ідеологія дорівнює ілюзії або алюзії до реальності, через інтерпретацію яких, ця сама реальність і формується. І як раз в сфері

інтерпретації у нас і виникають апарати держави, будь то Церква, яка пояснює монархію, як намісництво боже на землі, будь то школа, і культурні, політичні та інші форми, які так чи інакше формують поле значень.

І останнє твердження полягає в тому, що ідеологія має матеріальне існування. Людина, як суб'єкт, приймаючи віру в щось, не важливо, божественне, реальне, тобто так чи інакше перебуваючи в суспільстві і приймаючи якісь з його установок, змушена відтворювати або брати участь у відтворенні цих ідей. Безумовно, матеріальність ідеології не така ж, як у столу або тумбочки, але вона має матеріальний вираз. Людина йде до церкви, де вступає в ритуал, в повторення однієї і тої ж дії, що закріплює і підсилює його віру. Етичні та естетичні явища, які ми зустрічаємо в різних суспільствах, теж відносяться до матеріального прояву, але, що більш важливо, ще й до феномену впізнавання.

1.5. Славоу Жижек «Піднесений об'єкт ідеології»

Ці положення продовжує Славоу Жижек. Задачею роботи «Піднесений об'єкт ідеології» було не просто описати ідеологію і те, як вона працює, а довести, що ми не живемо в постідеологічному суспільстві, що ідеологія, як заповідав Альтюссер — вічна.

В першу чергу він розглядає таку цікаву форму спотворення, як фетишизм. Тут все просто, в сучасному суспільстві існує цілком зрозуміла тенденція до перетворення грошей на самоціль. Чому існують гроші? Тому, що існують товари, які мають різну вартість, а гроші виступають еквівалентом. Самі по собі вони не становлять цінності, цінність представляють товари та послуги, за які їх можна придбати. Однак сучасність вносить свої правки, гроші стають самоцінними, просто тому що вони гроші, а не тому, що вони підкріплені товарами.

Інший приклад такої фетишизації, це обожнювання влади. Король є королем тому, що у нього є піддані, але при цьому серед підданих акумулюється думка, що король є королем як річчю в собі, божественним помазанником, і тому вони його піддані.

Далі Жижек розглядає саму ідеологію і твердження про постідеологічне суспільство. Ідеологія постає перед нами в класичному визначенні «Вони не знають цього, але роблять», як помилкова свідомість. З іншого боку, можна помітити, що значну роль для сучасності почав грати цинізм по відношенню до класичних ідеологій. Людина заперечує державну пропаганду, раціонально зважує всяку агітацію і щиро впевнена в повній захищеності від ідеології. Але проблема полягає в іншому, вона складається в наших діях. Головне значення у формулі «вони не знають цього, але вони роблять» займає саме «роблять». Людина може скільки завгодно протистояти ідеології держави, але вона все одно піде в неділю до церкви. Реальність людини формулюється і структурується фетишем, людина «знає це, але продовжує робити».

Коли ми потрапляє в сферу ідеологічного фантазма, ми починаємо мислити за принципом «як якби», це дуже чітко співвідноситься з бюрократією. Вона не всесильна, але перебуваючи в адміністративному закладі, ми мислимо «як якби» вона була такою. Жижек наводить як приклад Кафку, і його слова про те, що закони не треба розуміти, а в них треба вірити, «Брехня зводиться в систему». Ми віримо в закон рівно тому, що ми не в змозі усвідомити його повністю. Також як у Паскаля, якщо ви дуже хочете вірити, то варто повторювати всі церковні ритуали і знаходити віру, також і в разі закону. *Dura lex, sed lex*, і саме його сила над нами будується на ідеологічному фантазмі. Людина вільна у своєму виборі, але вимушено діє, співвідносячись з законами. Сила закону в його проголошенні.

«Закон не треба приймати за істину, а треба приймати тільки як необхідність — те, що його влада ніяк не співвідноситься з істиною. З необхідністю виникає структурна ілюзія, яка веде людей до віри в закони, засновані на істині, — ця ілюзія описує якраз механізм трансферу, зокрема трансфер і є це припущення Істини і Сенсу за грубим, травматичним, безглуздим явищем Закону. Іншими словами, «трансфер» дає ім'я порочному

колу віри: доводи, що кажуть нам вірити, переконливі тільки для тих, хто вже увірував.» [7, с. 45].

Лакан, розбираючи питання сну і сновидінь, прийшов до висновку, що уві сні зберігається то ядро, яке не можна звести до гри ілюзій. Прокидаючись, ми говоримо, що це був всього лише сон. Але саме уві сні ми торкаємося до підстав фантазма, а прокинувшись продовжуємо бути свідомістю цього сну. А як тоді бути з ідеологічним сном? Адже прокинувшись від нього ми продовжуємо бути свідомістю цієї заданої ідеології. Подолати його можна лише поглянувши в Реальне нашого бажання, яке проявляється в сновидінні.

Жижек наводить приклад антисемітизму:

«Недостатньо сказати, що ми повинні звільнитися від «антисемітських забобонів» і розглядати євреїв такими, якими вони є, - в такому разі ми все ще залишаємося жертвами цих забобонів. Ми повинні віддати собі звіт в тому, як ідеологічна фігура «єврей» інвестована в наше несвідоме бажання, в тому, як ми використовуємо цю фігуру для втечі зі свого роду тупика нашого бажання.» [7, с. 55].

З одного боку, можна привести визначення, що євреї нечистоплотні, хитрі, жадібні і так далі, проте, за це ми їх не любимо? Лакан наводить приклад ревнивого чоловіка, ревності якого, незалежно від того, зраджує йому дружина чи ні, є патологією. Жижек продовжує, що якщо ми спробуємо оцінити Німеччину 30-х років і скажемо, що німці засудили євреїв поспішно і без належного розгляду, то ми знову підтримуємо забобон, просто це буде спробою раціоналізувати питання. Спростування не в поясненні, що євреї не такі, як їх описують, а що ідеологічний образ євреїв ніяк не пов'язаний з євреями і служить винятковою метою зробити ідеологію послідовною. Якщо німець, в 30-і роки, не піддається ідеям антисемітизму, і успішно спілкується зі своїм сусідом євреєм, то значить ідеологія на нього не подіяла. Якщо ж він був переконаним антисемітом, то факт того, що його сусід не збігається з пропагандистським чином стане ще одним аргументом на користь теорії

змови. Ідеологія перемагає тоді, коли протиріччя нею створювані, перетворюються в її ж аргументи.

Таким чином виходить наступна, досить цікава ситуація. Людство, як показує сучасність, все ще не перейшло до постідеології. Держави продовжують функціонувати, їх апарати здійснюють ідеологічний вплив, людина здатна звільнитися від впливу ідеології, зважуючи всі раціонально, але фактично, вона залишається в рамках ідеології — цинізм і розум стали новою вірою. Люди, навіть освічені та здатні усвідомлювати, що ті чи інші інстанції здійснюють ідеологічний тиск на них, що їх і без того викривлену картину світу намагаються спотворити, продовжать ходити на роботу, в школи, церкви і так далі. У ідеології немає історії, немає кінця, вона є однією з найважливіших частин людської цивілізації як такої, і, як писав Маркс «Якщо характер людини створюється обставинами, то треба б, стало бути, зробити обставини людяними».

1.6. Висновки з розділу

Ми глянули довгу традицію від Маркса до сучасності, побачили зміни, які зазнала теорія ідеології та її роль у суспільстві. Тепер, на підставі цього матеріалу, ми можемо перейти до її практичних виразів.

РОЗДІЛ II. ІДЕОЛОГІЯ, ДЕРЖАВА ТА СУСПІЛЬСТВО

2.1. Визначення ідеології

Будь-яка влада, у будь-якому суспільстві створює ідеологію. Усе, що оточує людину у соціумі – сім'я, школа, університет, телевізор, зовнішня реклама, архітектура та культура, створюють ідеологічне поле. Ідеологія — «це система ідей та репрезентацій, що домінують у свідомості людини або соціальної групи» [28]. Альтюссер, рухаючись у лаканівському ключі виявляє, що ідеологія — це не якась змінена чи хибна свідомість — це сама свідомість. Людина повинна зчитувати знаки, мову, якою із нею говорить суспільство та влада, повинна чітко усвідомлювати, що від неї вимагають, як вона має діяти.

Ідеологія, це не тільки абстрактні ідеї, як то Бог, божественна природа влади, Абсолютний дух та річ у собі. Ідеологія є вкрай матеріалістичною, вона існує у речах, що ми бачимо, у символах, зо ми зчитуємо та інше. Ідеологія реалізується за допомогою ідеологічних апаратів держави, які виступають як: «певна кількість реалій, які уявляють собі безпосереднього спостерігача у вигляді окремих і спеціалізованих інститутів» [28]. Ідеологічні апарати — церква, армія, школа, культура, медіа, усі вони існують з метою відтворення робочої сили. Альтюссер власне і каже, що при дослідженні відтворення засобів виробництва, те, як відтворюються виробничі потужності та труд, залишається десь поза увагою. Проте, якщо для Альтюссера діяла держава, а людині відводилася роль об'єкта, то Шанталь Муфф доводить, що ідеологічні апарати створюються будь де. Суспільство поділено на безліч дискурсів, в ньому точиться боротьба за гегемонію, а ці дискурси створює як держава, так і приватні підприємства, і навіть групи людей, що зібралися в кружок за інтересами.

2.2. Держава та її інтереси

Як ми можемо побачити з минулого розділу, ідеологія лежить в області держави і здійснення цієї державою влади. Альтюссер, розвиваючи марксистську теорію держави, зазначає, що в державі є два специфічних

виміру, які нерозривно пов'язані між собою, але мають різні функції. Ці виміри — це насильство і ідеологія. Держава репресивна за своєю природою, її початкова мета була саме в тому, щоб провести межу між тими, хто працює, створює додатковий продукт, і тими, хто управляє першими. Цей поділ, ще до появи держави, мав значний символічний характер. У племені є вождь, що втілює саме плем'я, і є жрець, який відправляє духовну функцію, сакралізує фігуру вождя, перетворює його в об'єкт поклоніння, фетиша.

Важливим буде зауважити, що протягом історії, система відтворення змінювалася. Вона залишається ідеологічною, але, якщо раніше в обсяг слова «сім'я» входили не тільки батьки та дитина, а дуже велика кількість родичів, котрі були об'єднані місцем, часом та вірою, то зараз воно змінилося. Раніше важливою був зв'язок «сім'я-церква», а з появою нуклеарної сім'ї, тобто тільки батьків із дитиною, він змінився на «сім'я-школа».

«Тим не менш, у цьому концерті один Ідеологічний державний апарат, безумовно, відіграє домінуючу роль, хоча навряд чи хтось слухає його музику: вона дуже тиха! Це Школа.

Вона бере дітей з кожного класу в ранньому віці, а потім роками, в які дитина є найбільш «вразливою», стискаючи між державним апаратом сім'ї та навчальним державним апаратом, вона барабанить у них, використовує нові або старі методи, певний обсяг "ноу-хау", загорнутий у правлячу ідеологію» [28].

В умовах племені, ця зв'язка монолітна, бо всі члени племені однаково до нього належать і пов'язані, крім того, кровними узами, жерці або старі люди, що володіють мудрістю, є членами сім'ї. Коли утворюється держава, освіта виділяється з сім'ї в окремий апарат. Доволі цікаво, що в антиутопіях сім'я як явище або ліквідується, або зводиться лише до репродуктивної функції. Тут ще можна розглянути феномен дитячого будинку, як ідеологічного апарату. В таких країнах як Сполучені Штати або Сполучене Королівство вони, здебільшого, мають релігійне походження та зміст —

законодавцем ідеології слугує церква. А у Радянському Союзі, система була побудована так, що навіть потрапивши до дитячого будинку, дитина виховувалась в комуністичному дусі, та мала усі можливості стати піонером та комсомолом. Тобто, можемо сказати, що навіть сім'я потрохи стає «рудиментарною», у ланцюзі відтворення робочої сили.

У ранніх державах, в Єгипті або Месопотамії, ми бачимо продовження міфологізації правителя. Тепер цар подібний богу, в його ім'я все робиться, і він за всім спостерігає. Ми знаємо, що цар це звичайна смертна людина, і навіть тодішні люди це знали, але середовище, в якій формувалася їх свідомість, їх Уявне (Imaginaire), забезпечувало повне прийняття божественності вождя або царя, і це ніяк не можна було оскаржити.

Грецька демократія має інший характер. Звичайно, не варто забувати, що право виступати і пропонувати свої ідеї суспільству було тільки у громадян поліса, тобто малої частини населення. При цьому, кожен поліс мав свої специфічні риси, які відбивалися в освітніх функціях. Всі негромадяни не мали можливості отримувати освіту, права голосувати та були віддані своїй долі. Серед поліса, таким чином, дуже чітко відтворювала в громадянах відчуття переваги над усіма іншими, а у других, створювала мрію стати громадянином.

Разом з розвинутою полісною демократією виникають і перші ідеологічні програми. «Держава» Платона або «Політика» Аристотеля, це прямі керівництва до дії. «Робіть так, і в вашій державі все буде добре», заявляють нам класики. У них ідеологія набуває те, повсякденне значення, яким користуються майже всі - набір ідей, на підставі яких будуються судження про світ. Грецька ідеологія — це ідеологія Блага. За Платоном державою повинні керувати ті, хто знає це саме благо, тобто філософи. Вони ж, у термінах Альтюссер, є ідеологічним апаратом держави, вони виступають керманічем на кораблі, як говорив Сократ, тобто тим, хто дійсно здатний управляти, стримувати чвари команди. Функцію репресивного апарату виконують воїни, мета яких охороняти спокій в державі. Всі, хто не

входить ні в першу, ні в другу групу, не мають ніяких прав, крім як забезпечувати тих, хто стоїть вище всім необхідним.

Середньовіччя внесло в тріаду Платона різноманітність. Склалася звична нам ієрархія, яку висловлюють багато карикатури. Монарх, наділений абсолютною владою, є сакральною особою, від давньої тотожності богу його відрізняє тільки християнська релігія, яка не дозволяє проводити такі асоціації. Власне, легітимність влади монарха забезпечує Церква. Карла Великого коронував сам Папа Римський, всі європейські монархії були змушені рахуватися з владою Риму. Переважна більшість населення проживає в селах, вони поступово перетворюються на кріпаків, що належать феодалу, влада в окремих регіонах королівства, фактично, здійснювалася місцевим князем і священиком. Церква захопила головну ідеологічну роль на сотні років. Церква ставала і місцем навчання, церковники вміли читати і писати, на місцях за рішенням питань йшли до священика. Церква володіла землею, храмами, величезними грошима.

«Наприклад, ми спостерігаємо, що за часів Середньовіччя Церква (релігійний ідеологічний державний апарат) накопичила ряд функцій, які сьогодні перейшли до кількох окремих Ідеологічних державних апаратів, нових стосовно минулого, до якого я звертаюся, зокрема освітні та культурні функції.» [28].

Відродження починає процес руйнування монополії церкви. Все більше людей, які починають отримувати освіту, бажають отримувати не богословські, а світські знання. Поворот до гуманізму суперечить основним ідеям церкви. Взагалі цікаво, що з повсюдним розвитком освіти і дедалі більшими прагненнями суспільства до плюралізму думок і ідей, Церква з ідеологічного апарату, перетворюється в апарат репресивний. Якщо середньовічних філософів, типу Абельяра, за не зовсім вірні думки засуджували на соборах, то поступово Рим збирає в своїх руках всю повноту репресивної влади.

Відкриття друкарського преса, і Реформація руйнують владу Церкви, крім населення, у якого з'являється реальний доступ до літератури і освіти, від неї відокремлюються і монархи. Протестантська церква заперечує сам факт централізації церковних функцій, коли, наприклад в Англії, главою церкви стає король або королева.

Весь подальший розвиток європейської цивілізації пов'язаний, по-перше, з боротьбою за освіту, а по-друге, за розширення ідеологічних апаратів. Фактично, з ХІХ століття, коли держави стабілізувалися, отримали адекватні законодавства і в цілому перейшли до капіталізму і різних форм буржуазної демократії, ми можемо чітко простежувати боротьбу за владу, як між класами, тобто буржуазією і пролетаріатом, так і всередині самих класів, як всередині буржуазних фракцій, так і між робочими рухами.

Фактично, ось ця атомізація ідеологічних апаратів співзвучна з ідеями Мішеля Фуко. Держава, за допомогою дисциплінарної влади, наглядає і контролює населення, при цьому здійснюється це за допомогою агентів, як медики, вчителі або психіатри. Влада тісно пов'язана зі знанням, бо немає такої влади, яка не утворює поля знання. Фактично, ми тут бачимо ту ж саму ідеологію. Людина знаходиться в державі, підлегла їй, може не знати законів, але зобов'язана знати, що за їх недотримання слідує покарання. Брехня зводиться в закон, цитує Кафку Жижек, закони не потрібно знати, в них можна тільки вірити, при цьому знімаючи все протиріччя, які вони в собі несуть.

Природний інтерес будь-якої держави, незалежно від того, середньовічна це монархія, республіка Нового Часу, соціалістична держава або сучасна буржуазна демократія — створити розвинену мережу апаратів, які повинні формувати викривлену свідомість. Безумовно, держава може допускати певного роду плюралізм думок та ідеологій, проте рівно до тієї міри, поки це їй не шкодить. Так, в Західній Німеччині до сих пір діє заборона на діяльність комуністичної партії, теж саме в Сполучених Штатах.

Репресії і ідеологія йдуть разом, незалежно від державного устрою. Комісія з розслідування антиамериканської діяльності, що працювала під гаслами маккартизму, звинувачує сенаторів і членів держдепартаменту в прихильності комунізму, фактично здійснюючи терор над неугодної частиною населення. Чистки в Радянському Союзі в 30-і роки також проходять під гасла про боротьбу з троцькізмом, про збереження чистоти в рядах партії і неможливості відхилення від курсу марксизму-ленінізму.

Жодна держава не може вершити терор просто так. В одних випадках, насильство правлячої меншості над більшістю пояснюють законодавством, в інших, апелюють до вищих цінностей, до громадянського обов'язку. Населенню не можна пояснити, що того чи іншого опозиційного політика заарештували виключно тому, що він заважає правлячим елітам правити. Ні, його заарештували, тому що він комуніст, іноземний агент, екстреміст і так далі.

Чим більше кількість ідеологічних апаратів, не пов'язаних з державою на пряму, тим більше думок, тим складніше державі здійснювати репресивну політику. Іноді, звичайно, відбуваються виключення. У лютому 2021-го в Іспанії вирували протести через затримання і засудження репера Пабло Хаселя. Сам репер, з точки зору закріплених в іспанській конституції прав і свобод, не зробив нічого поганого.

«Іншої думки ... дотримується іспанська юстиція, включаючи Верховний суд країни... Основний аргумент - право на свободу слова не виправдовує пропаганду ненависті, вихваляння Аль-Каїди, терористів з баскської ЕТА і каталонської Терра Льюре закликів вбивати неугодних іспанських лібералів з Народної партії і журналістів, чим відрізнявся реп Хаселя.» [22].

Проблему становить не стільки те, що репер був затриманий і засуджений, а то, що держава, яка допускає і дозволяє свободу слова як таку, вносить правки і визначає, що не можна критикувати королівську владу і

силові структури. Це викликає протиріччя, яке призводить до того, що реальне, виявляється сильнішим ідеологічного. Ярий республіканець, соціаліст з ПОУМу або анархіст з ФАІ мають повне моральне право не погоджуватися з тим, що в їх державі зберігається монархія, що монархія заграє з колишніми фалангістами і правими; Опозиція має повне право критикувати державу, яка не в змозі вирішити економічні та соціальні проблеми. І поки держава стоїчно терпить — все добре, але як тільки держава реалізовує свою репресивну природу, це викликає протести.

Інтерес держави полягає в створенні такої ідеології, такої мережі апаратів, що її відправляють, щоб мати повну свободу в реалізації репресивних функцій. Найуспішніше цю модель реалізують авторитарні або тоталітарні держави. Фашистські Італія і Німеччина, Радянський Союз, КНДР і Китай, системи в них збудовані таким чином, що розвинена мережа апаратів зацементована в державі, вона забезпечує лояльність широких мас населення, дозволяючи тим самим, усунути всіх ідеологічних опонентів і повністю реалізовувати всі можливі репресивні функції.

2.3. Влада спектаклю

Інша, співзвучна Альтюссеру концепція, це суспільство спектаклю Пі Дебора. Обидва мислителі продовжують ідеї Грамші про гегемонію. Якщо Грамші визначав, що культурну гегемонію здійснює специфічний прошарок інтелігенції, яка підтримує існуючий порядок речей, то у Альтюссера інтелігенція розчинена в апаратах, а у Дебора є «акторами» спектаклю.

Безумовно, потрібно розуміти, що теорії Альтюссера і Дебора описують не зовсім одні і ті ж речі, так ще й з абсолютно різних позицій. «Суспільство спектаклю», висловлює велику схожість з одновимірною людиною Герберта Маркузе. Обидва мислителі описують відчуження людини, розмиття соціальних рамок. Якщо Маркузе облачає свою теорію в метафору одномірності, що держава зі своїми культурними апаратами досягла того, що робітник не бачить в начальнику експлуататора, він бачить в ньому таку ж

людину, яка п'є пиво по п'ятницях, вболіває за таку ж футбольну команду і дивиться такий ж серіал. Маркузе описує те, як перестає працювати та чи інша форма ідеології. Жижек вже наводив приклад з німцем, який не є антисемітом і не відчуває в своєму сусідові, що є євреєм, якогось ворога. Так само і тут. Анархічна або комуністична пропаганда, яка малює власника фабрики моторошним капіталістом, перестає працювати, дана в відчуттях дійсність чинить опір. Але як тільки цей самий начальник звільнить нещасного робочого під час кризи, залишивши того без засобів до існування, тільки тоді, стара ідеологія, символічна система, яку вона несла, знову візьме верх.

Спектакль — це ода суспільства самому собі. Якщо доіндустріальна «машина» показувала людині, що не можна, вводила жорсткі обмеження, то тепер, вона показує людині все, що їй дозволено, але що вона не може. Раніше людині була заборонено та чи інша діяльність, тепер вона дозволена, але у неї немає фактичної можливості до того, щоб її реалізувати .

«Спектакль, навпаки, вказує на те, що суспільству дозволено, однак дозволене абсолютна протилежність можливого. В рамках спектаклю все дозволено, але ніщо не можливо. Спектакль допускає лише несвідому реакцію на практичні зміни умов існування. Спектакль є продуктом самого себе, самоціллю, ця самовідтворювана структура диктує власні правила: спектакль - це псевдосакральная сутність. Він і не приховує того, чим є: владою, що розділяє, яка розвивається сама по собі: завдяки ринку, що постійно розширюється, завдяки зростанню продуктивності, яка, в свою чергу, досягається все більшої спеціалізацією в поділі праці» [25].

Спектакль є прямим наслідком товарного фетишизму, зведеного в абсолют. А разом із фетишизмом, як несвідомим бажанням чогось, настає й відчуження. Для Дебора спектакль є владою цього відчуження. Людина перестає діяти, вона перетворюється на негласного глядача, який хоче, щоб йому показували щось, хоче, щоб йому нав'язували ідеологію та мрії. Але водночас система вимагає самовідтворення. І людина, відчужена від свого

власного життя, має лише право, працювати для відтворення спектаклю, і бажати того, що він показує. І весь жах цієї суперечності було видно й раніше. Кравець на фабриці шиє пальто, але не може дозволити собі його купити. Але тоді йому ніхто не нав'язував саме це пальто. А тепер, якомусь китайцю, в'єтнамцю або індусу, що збирає дорогі телефони, але не може їх дозволити, нав'язують потребу в цьому телефоні.

При цьому спектакль настає як у капіталістичному західному світі, так і в соціалістичному таборі. Однак, якщо Захід пішов шляхом його максимального розпилення, атомізації, демонстрації нам безлічі голосів. То в Союзі був один голос, один централізований спектакль, що забезпечувався бюрократією.

Це цікаво, тому що ми можемо простежити, що незалежно від ідеології і навіть змін в базисі, держава неминуче працює по одній структурі. У західному суспільстві, що у Альтюссера, що у Дебора, навіть у Фуко, апарати держави і спектаклю атомізуються. У спектаклю немає єдиного центру, це безліч вистав, які співають оди самим собі, одні об'єднані приналежністю до культури, способу виробництва і, найімовірніше, аудиторії, але не дивлячись на видиму плюральність, вистави показують одну і ту ж програму. Частина вистави — це засоби масової інформації, це один з найпотужніших інструментів в руках держави, який забезпечує і перетворення глядацької маси в суб'єкти ідеології, ЗМІ звернені до всіх і ні до кого одночасно.

Так ми повертаємося до вкрай важливим тез, про які говорив ще Маркс. Що незалежно від того, в яку форму рядить себе той чи інший агітатор, важливо те, чиї інтереси він відстоює. Стратегічно важливим є виокремлення та викриття справжньої природи того чи іншого ідеолога.

У випадку зі ЗМІ, все є максимально ясним. Кожен інформаційний ресурс, будь то телеканал, журнал або інтернет-сторінка, пропускають новини через фільтр власної ідеології. Вони можуть розповідати одне і не повідомляти інше. На українському телебаченні з часів майдану закріпилася

дихотомія «зрада-перемога». Фактично, кожну зовнішньо- або внутрішньополітичну новину можна проінтерпретувати з точки зору цього протиріччя. Але головне питання в іншому, для кого це «зрада», і для кого це «перемога»?

Наприклад. У травні 2021 року, президент США Байден заявив, що вводити санкції проти «Північного потоку-2» контрпродуктивно. Вітчизняні новини відразу ж охрестили цю новину «зрадою». А тепер подивимося, для кого це є зрадою. Через територію України проходять ще радянські газопроводи, через які Росія постачає газ до Європи. Сама Україна до цього газопроводу не підключена і купує газ у Європі, дохід від газопроводу йде, лише за рахунок транзиту, за який платить Росія. «Нафтогаз» є національною акціонерною компанією, тобто доходи від нього йдуть не тільки державі. Ціна на газ для населення, яка продовжує зростати незважаючи на всі протести і обіцянки щось зробити, з відключенням українського газопроводу, не поміняється. Отже, «зрада» не відноситься до населення країни, воно не поліпшить і не погіршить становище населення. Зате зрадою це є для всіх тих, хто отримує з газу прибуток, і ось вже вони, як тільки газопровід відключать, піднімуть ціни для населення. Таким чином ми бачимо, що новини змушують населення думати, що їх «зрадили» західні «союзники», звинувачувати в підвищенні тарифів на газ будуть американців, росіян і в останню чергу «Нафтогаз».

Засоби масової інформації забезпечують спектакль для глядачів. Правлячий клас, таким чином, забезпечує собі гегемонію, бо всі, хто вважатиме відсутність санкцій «перемогою», будуть об'явлені зрадниками. Мета будь-якої ідеологічного інституту, незалежно від назви: спектакль, паноптикум або апарат, полягає в формуванні дійсності вигідною правлячому класу.

У державах авторитарних воно працює за такою ж схемою, головна відмінність тільки в тому, що апарати ідеології і сам спектакль централізовані, відправляються з одного центру, з Москви або з Пекіна. Такі

держави отримують значно більшу свободу у здійсненні репресій, про що ми говорили вище, але більш того, вони отримують необмежену свободу в поширенні інформації. Один єдиний центр вирішує, що потрібно розповідати, а що не потрібно розповідати.

2.4. Смерть репресивної держави?

За Марксом капіталізм, одним зі своїх властивостей, має постійне прагнення до концентрації капіталу в одних руках. Це веде до появи монополій, поступового вимирання малого і середнього бізнесу і в цілому перетворенню транснаціональних корпорацій у велику державу. Але це в області базису. Діалектика працює за таким принципом, що при кількісних змінах, в якийсь момент відбудеться якісний стрибок. Отже, в міру кількісних змін в рамках великого бізнесу, коли, наприклад, виявиться, що кожна галузь в державі належить монополісту, в надбудові повинні відбутися якісні зміни. Такі зміни, наприклад, описані у Джека Лондона в «Залізної п'яті», де він, фактично, передбачив фашистську корпоративну державу.

З іншого боку, ми чітко бачимо, що в Китаї часів Мао, і в СРСР до перебудови, взагалі все належало державі, тобто сама держава була монополістом. Однак, що в фашистських державах, що в спробах реалізувати диктатуру пролетаріату, ми бачимо, що репресивний апарат і ідеологічний апарат, в рівній мірі належать державі.

Західні демократії, починаючи з Великої Французької революції, повільно але впевнено відбирають ідеологічну монополію у церкви. Тепер освіту поділено між державою, приватним підприємництвом і частково церквою, сфера медіа також розділена, та й в цілому, майже всі ідеологічні апарати, так чи інакше розділені між державою і приватною власністю.

У той час як ідеологічні апарати стають все більш плюральними, репресивна складова влади залишається монолітною. Однак, разом зі змінами в перших, відбувається дуже цікаве за своєю природою зміна в других.

Ми живемо в суспільстві, максимально зануреному в інформацію, подія на одному краю землі потрапивши в інтернет буде відомо всьому світу

протягом декількох годин. В силу цього дуже важко робити щось так, щоб про це не дізналися ззовні. Така висока інформованість дозволяє реалізовувати повстання і протести відразу в декількох місцях, майже одночасно. Так, відразу ж після вбивства Джорджа Флойда в травні 2020 року, протести спалахнули на наступний день по всіх містах США.

У цих протестах, крім антирасизму цікаво наступне. Незважаючи на те, що учасники протесту влаштовували хаос на вулицях міст, спалюючи поліцейські ділянки, громлячи магазини, влаштовуючи грабіж і бандитизм, ні поліція, ні національна гвардія, не чинили а) опору, б) реальної відсічі. Звичайно, в 21 столітті стріляти у протестуючий натовп ніхто не буде, проте, сили правопорядку повинні закликати населення до порядку.

Подібне було і пізніше. Коли в січні 2021-го натовп захопив Капітолій. Уявити, щоб у будь-якій розвиненій країні, натовп народу прийшов в парламент і просто його захопив, без реального штурму, дуже важко.

Те, що відбувається в Америці зараз викликає дуже багато питань. Суспільство розколоте на демократів і республіканців, консервативний елемент сільськогосподарської Америки протистоїть прогресивному міському. При цьому об'єктивно ясно, що ніякої про- робочої, тим більше ніякої марксистської ідеї там немає. Всі ці виступи пов'язані, в першу чергу, з боротьбою в класі буржуазії, а все низові руху, як Антифа або BLM, хоч і мають соціальний характер, але все одно пов'язані з надіями на реформізм.

Насправді, в історії безліч прикладів, коли одна влада або була не в змозі реалізовувати монополію на насильство, або свідомо не вдавалася до неї, і ця влада або змінювалася (насильно і не насильно), або розчинялася в новій владі.

Наприклад, в Італії. Після Першої світової війни настало червоне дворіччя 1919-1920, коли робітники на півночі країни, в Турині, захоплювали фабрики, створювали робочі ради, виступаючи, фактично, противагою

існуючій владі. Анархістам і соціалістам, які все це очолювали, вистачало своїх власних ідеологічних апаратів, щоб організувати народ, але не вистачило апаратів репресивних, щоб закріпити успіх. Зрештою, силами поліції і армії, рух було придушений. Але через кілька років, в 1922, Беніто Муссоліні з чорносорочечниками, здійснює «Марш на Рим», і без опору стає прем'єр - міністром, встановлюючи в країні фашистську диктатуру. Буржуазні кола вирішили, що в порівнянні з репресіями, які буде здійснювати потенційна комуністична влада, фашистська диктатура не буде великим злом.

Таким чином ми бачимо, що в ситуаціях, коли демократична влада не в змозі забезпечити належної ідеологічної єдності, разом з нею буде розпадатися і репресивний апарат. Однак, в сучасній ситуації, говорити про те, що держава втратила свій головний атрибут, тобто насильство, не можна. Держава, незалежно від того буде вона буржуазною або пролетарською залишиться репресивною.

2.5. Сутінки і світанки ідеології

Як ми визначили раніше, ідеологія знаходиться в постійному русі. Будь-які зміни в економічному базисі, будь-які кризи і зрушення, які ці зміни викликають, так чи інакше впливають на ідеологічну складову.

Через те, що у ідеології немає історії, то ми не можемо говорити про те, що в якісь періоди її немає, а в якісь вона з'являється знову. Навпаки, ми можемо лише відзначати, в періоди, які характерні відносним економічним зростанням, поліпшенням добробуту населення, класова боротьба вщухає, а разом з нею вщухає активність ідеологічних апаратів. Однак, в моменти криз, в моменти, коли держава стає нездатною адекватно функціонувати, коли міністри змінюються за міністрами, ідеологія стає стратегічною зброєю.

Як ми відзначили в минулому розділі, коли держава не справляється зі своєю ідеологічною функцією, воно втрачає і репресивну складову, держава стає слабкою і нездатна утримувати внутрішні суперечності, які прагнуть вирватися. Так, наприклад, сталося з Російською Імперією в 1917,

ідеологічний апарат, що підтримує віру в «царя и отечество», вже не міг пробитися через трагічну військову реальність. Народ втомився терпіти всі тяготи війни. У лютому-березні 1917, коли через бунти в Петрограді монархічна система зникла, встановилася Республіка. Тимчасовий уряд взяв колишні монархічні апарати, але не зміг належним чином реалізувати свою ідеологію. Обіцянку дати хліба не було виконано, обіцянки закінчити війну також залишилися нічим. Ідеологічна машина республіки була не здатна, в силу багатьох причин, забезпечити віру населення. Репресивна функція також, досить швидко, перестала здійснюватися. Фактично, правопорядок забезпечували не жандарми, а армійські генерали, які могли в будь-який момент повернути зброю проти уряду. У підсумку, ідеологічну боротьбу між Петроградською радою і Тимчасовим урядом, виграли більшовики.

Більшовики, спочатку, діяли в руслі своїх обіцянок, політичний апарат ідеології працював відмінно. Були прийняті декрети Ради народних комісарів, почалися переговори про мир. Однак, невідомо з якої причини, репресивна функція була залишена без уваги. І тільки в той момент, коли ті самі «білі» генерали підняли заколот і почалася громадянська війна, стало ясно, що без забезпечення нової держави репресивною машиною, справа не піде. Більшовики, на відміну від білих, змогли не тільки відродити і змусити працювати на повну силу репресивну машину, але і забезпечили такі ідеологічні апарати, які забезпечили їм підтримку населення. Білі ж, розраховували тільки на репресії, в своїй ідеології були а) не єдині, б) відстоювали цінності, які ніяк не могли бути сприйняті населенням.

Однак і більшовицька ідеологія дала збій, коли реальність опинилася сильнішою за символи. Кронштадтський заколот в березні 1921 яскраве тому підтвердження. Балтійські матроси, які в більшості своїй були вихідцями із сільської місцевості, в тому числі і з України, знали про те, що відбувається в селах, знали вони і про жалюгідний стан в Петрограді і про репресії проти страйкуючих на Путилоівському заводі. Однак, незважаючи на весь анархічний запал балтійських матросів, і навіть підтримку населення міста, у

них не було ні сил, ні можливості обернути ситуацію на свою сторону. Репресивний апарат радянської Росії був сильніше, а ідеологія військового комунізму, що дала збій була замінена НЕПом.

Але якщо наведений нами приклад свідчить про те, що в умовах максимального напруження класової боротьби, в момент революції, тільки та сила, що має адекватні своєму часу ідеологічні та репресивні апарати, може не тільки закріпитися, але і вийти за рамки класової боротьби. Те Європейський досвід показує нам те, як ідеологічна і класова боротьба йдуть рука об руку майже все ХХ століття. Однак в ХХІ столітті ми маємо ситуації, які є наслідками ідеологічної боротьби в середині класу. Таку боротьбу прозвали кольоровими революціями, і вони характерні для пострадянських країн.

Український майдан в 2013-2014 роках, що призвів до зміни влади, масові протести в Росії, організовані Олексієм Навальним, а також протести в Білорусі в 2020-2021 в зв'язку з президентськими виборами, вже не мають класового характеру. У всіх трьох державах широкі пролетарські маси спрямовуються класом буржуазії і, в усіх трьох випадках діють в її інтересах. Однак тут важлива загострилася ідеологічна боротьба.

Ідеологія партії Регіонів була вигідна, переважно східним областям країни, а також провладної та проросійської олігархії, в той час як західна буржуазія, мали значно слабші позиції. Однак, ряд непопулярних дій, і як причина, скасування асоціації з Європейським Союзом привели до остаточної загибелі ідеологічних апаратів, а нездатність влади до силової протидії, нівелювала репресивну складову. Як ми писали вище, як тільки держава позбавляється репресивного апарату, вона сама стає жертвою репресій. Так і сталося. Країною прокотилася хвиля репресій проти колишніх чиновників Януковича.

Ситуація в Росії трохи інша. Фактично, всі прояви буржуазної боротьби в Росії є конфлікт між олігархією, яка прийшла до влади з розпадом Радянського Союзу, і тими, хто не входив до найближчого оточення Бориса

Сльщина. У 2011 році починаються масові протести на Болотній площі, пов'язані з фальсифікацією на виборах в державну думу. Подальші мітинги були пов'язані і з виборами 2012 року, на яких в першому турі переміг Путін.

З 2014 року Росія активно втягнута в конфлікт на Донбасі, через що постійно знаходиться під санкціями Євросоюзу і Сполучених штатів. І якщо на початку «Російської весни», коли до Росії був приєднаний Крим, а сотні добровольців поїхали воювати на Донбас, рейтинги Володимира Путіна були високі, а російська державна ідеологія і репресивний апарат забезпечували влади спокійне існування, незалежно від санкцій та проблем населення, то з 2017 року ситуація почала змінюватися.

Рупором протестного руху, що будується на боротьбі з корупцією виступив Олексій Навальний. З 2017 року до наших днів, в Росії постійно проходять масові виступи, організовані Фондом Боротьби з корупцією (ФБК). Як ми писали вище, мітинги не мали класового характеру, Навальний успішно закликав молодь, яка встигла вирости за президентські терміни Путіна, проти існуючої влади, однак, не маючи мети насильно захоплювати владу, ґрунтуючись на жорсткій централізації і фактичній не здатності діяти злагоджено, виходячи з масовості та пафосу, рух Навального нічого не міг зробити з існуючою владою, так само, як нічого не змогли зробити болотні протести. На момент весни 2021 року Олексій Навальний знаходиться у в'язниці, ФБК оголошено екстремістською організацією, і фактично ліквідовано.

Росія є дуже показовим прикладом, як держава, ідеологічні апарати якої не здатні забезпечити формування належної свідомості у громадян, ґрунтується виключно на репресивній силі.

Республіка Білорусь являє собою зменшену копію Росії. Правління Олександра Лукашенка триває з 1996 року, без перерв. Кожні президентські вибори, які відбувалися, фактично, безальтернативно, викликали масові протести, однак, кожен раз відсутність адекватної програми опозиції та чіткої організації, приводили до розгрому. Однак на момент виборів 2020 року все

почало змінюватися. Ідилія маленької, але гордої процвітаючої країни в центрі Східної Європи почала стрімко руйнуватися.

Самі вибори відрізнялися тим, що на них балотувалися ті, хто не входять в традиційну опозицію. Основне протистояння відбувалося між Олександром Лукашенко і ліберально налаштованої Світланою Тіхановською, чоловік якої (раніше балотувався) потрапив під слідство. На виборах в серпні 2020 відбулися численні фальсифікації, які викликали протести, що тривають досі. Ми знову бачимо, ті ж синдроми, що і в Росії, влада з розваленої ідеологією міцно стоїть на репресивному апараті, а програма ліберальної опозиції ідеологічно не впливає на більшість населення. В силу цього, ідеологічна боротьба, що прийшла з початком протестів, на даний момент теж згасла.

2.6. Висновки з розділу

Як ми можемо бачити, держава являє собою два апарати - репресивний і ідеологічний. Якщо репресивний апарат забезпечує владі її фактичне виживання, можливість захиститися від загроз, то ідеологічний забезпечує ліквідацію цих загроз як таких. Держава самим прямим чином зацікавлена в тому, щоб шляхом ідеологічних апаратів формувати фантазм, спотворену реальність, уявне громадян, з тією єдиною метою, щоб приховати суперечності, щоб незалежно від ситуації і проникнення реальності в життя, людина залишався вірною владі.

Ідеологічна боротьба може відбуватися як між класами, так і всередині класів. Якщо в країнах розвиненої західної демократії боротьба всередині класу буржуазії може вщухати в результаті виборів, то в країнах пострадянських, боротьба всередині класу буржуазії веде до так званих кольорових революцій, тобто державних переворотів, що змінюють одну буржуазну верхівку на іншу. Класова ж боротьба обов'язково пов'язана з боротьбою ідеологій, і вирішується виключно революційним шляхом, коли держава вже не може забезпечувати належну роботу своїх апаратів.

Держава репресивна за самою своєю суттю. Якщо ми відберемо у держави право на насильство, то настане хаос. Анархісти, пропонуючи знищити державу, закликають до специфічного перебудови суспільства на колективних засадах, які не допустили б переходу до війни всіх, проти всіх.

На даний момент ми можемо заявити, що сучасні західні спільноти не перейшли, ні до постідеологічного стану, ні ліквідували монополію на насильство.

РОЗДІЛ III. СУСПІЛЬНА МОРАЛЬ, ЯК ІДЕОЛОГІЯ: ДОСВІД НАЦІЇ ТА ВІЙНИ

3.1. Попередні зауваження

Другий розділ даної роботи було написано навесні 2021 року, в умовах миру, коли події, що відбувалися, не сприяли подібним роздумам. Проте війна, що почалася 24-го лютого 2022 року, розкрила найнесподіваніші моменти, дала численні та досить барвисті приклади роботи ідеології не лише в Україні та Росії, а й у Європі та Америці. Також раптовим і вкрай важливим виявилось питання про націю та ідентичність, і про те, як ідеологія може не лише впливати на неї, а й безпосередньо створювати.

Проблема дослідження полягає в тому, що багато речей змінюються з крайньою швидкістю, щодня виходять нові матеріали, які вимагають не тільки осмислення, а й перекладу. Сучасні філософи, в переважній більшості, залишають рефлексії не лише в газетах та журналах, а й у позаакадемічних ресурсах, на кшталт особистих сторінок соціальних мереж чи відеороликів.

Також, в умовах крайньої напруженості ідеологічного характеру дослідження та оцінка сучасного матеріалу пов'язана з ризиками бути прочитаною емоційно. В силу цього, ми намагатимемося дати коментарі описового характеру, зберігаючи методологію та цілі роботи.

3.2. Суспільна мораль, як ідеологія

Цей розділ, з одного боку, може бути увесь присвячений полеміці між Ніколасом Луманом та Юргеном Габермасом. Однак, це займе дуже великий

час, та не є метою всієї праці. Тому, в першу чергу, наша мета розібратися із терміном «суспільна мораль», та із тим, як на неї впливає ідеологія.

В минулих розділах, коли ми розглядали Альтюссера та Жижека, було сказано те, що ідеологія виступає, певною мірою, як магія, тобто працює доки ми у неї віримо, і що мета ідеології створити таку систему, щоб врятуватися від руйнівного впливу «Реального», як у прикладі із німцем та євреєм, коли неспівпадіння сусіда із образом пропаганди, тільки підтримує пропаганду. Тут ми напряму зіткаємося із поняттям системи, як суспільства.

Система, згідно з Луманом, створює такі зв'язки, так побудована, що знаходиться у постійному русі самовідтворення. Тому, ми можемо сказати, що ідеологія, як частина суспільства, інструмент, який у ньому існує, також потребує цього. Власне, на це звертав увагу Альтюссер — людина, коли приходить у церкву, створює ритуал, який є частиною ідеології, його призначення залучити нас до процесу, щоб ми із ним погодилися та почали грати за його правилами, тобто перетворює нас на об'єкт. Це що один приклад співпадіння ідеології та магії.

Кожний дискурс, усередині себе, створює систему норм, правил, ідей — власну ідеологію. Серед цих атрибутів, також, є і мораль у її найпростішому розумінні, як відповідь, що таке добре, а що таке погане. Це певні правила, принципи, норми, яким підпорядковані учасники спільноти. І якщо ми розширимо це до розмірів держави, то отримаємо, що правлячий дискурс буде створювати та поширювати на усе суспільство своє розуміння доброго та поганого.

Таким чином, під суспільною мораллю, ми розуміємо набір норм, принципів, переконань, що вони є панівними у суспільстві та відтворюються на ідеологічному рівні.

Варто зауважити, що це розуміння походить від одного з марксистських положень щодо існування «хибної свідомості» та детермінованості людини соціумом. Однак, у нашому випадку, все складніше.

Це доволі яскраво прослідковується у авторитарних державах із окресленою ідеологією. Ідеологічна система, що у нацистській Німеччині, що у Радянському Союзі потребувала, по-перше, залучення великої кількості людей у процес, по-друге якогось ритуалу, або ритуалів, які постійно відтворюються. Найпростіше, наприклад, це римський салют та викрик «Хайль Гітлер!», це по-перше, магічний ритуал признання, що хтось є своїм, і по-друге, демонстрація причетності до ідеології, що направлена на інших. Також, авторитарна система є нормативною, вона вибудовує деякий ідеальний образ, до якого потрібно прагнути усім. І якщо ідеальний арієць – це, скоріше, біологічна характеристика, то ось арійські якості, як мужність, безстрашність, прагнення із честю померти у битві та інші, це вже те, що тими чи іншими засобами можна відтворити. Більш детально та виписано подібні положення, ми можемо знайти у «моральному кодексі будівника комунізму», уставах партії, комсомола та навіть піонерії у радянські часи. Правильну модель поведінки просувають через культуру— літературу, кіно, мистецтво.

У країнах ліберально-демократичних, таке теж має місце бути. Так, воно не є чітким, та для нас, як носіїв подібної культури та цінностей, може бути неочевидним. Однак, перше, що спадає на думку, це образ підприємця, людини яка «створила сама себе», який ілюструє собою один із основних постулатів буржуазного лібералізму – успіху може досягти будь-хто. У тому ж кіно, ми часто бачимо, як однозначно позитивний персонаж, або навіть головний герой – це відкритий індивідуаліст, який спасає світ не за свободу та демократію, а через якісь доволі матеріальні та низькі цінності – гроші, любов, слава. А, наприклад, тих, хто бунтує проти капіталістичної системи малюють як маргіналів, наркоманів, психів, бездарів, комуністів. Також само, через культуру, впроваджуються важливі особливості тих чи інших дискурсів – фемінізм, екологічний дискурс, проблеми ЛГБТ, расизму та інших.

Габермас, критикуючи позицію Лумана, щодо неможливості говорити про політичне з точки зору моралі, прав у тому, що люди у

комунікації мають власну специфічну мораль. Сама комунікація можлива через мову, культуру, дискурс та наявність певної моралі, котра виникає на основі певних правил та норм, та робить можливим консенсус. Так, ця мораль існує, але вона існує як частина ідеології, котра об'єднує нас як членів спільноти та суспільства. Нам набагато легше розмовляти із кимось, хто підтримує нашу позицію, або, як мінімум, не є негативно налаштованим. Але, наприклад, комунікація між протилежними дискурсами майже неможлива. Чому полеміка Габермаса і Лумана була можливою, хоча вони і мали протилежні думки? Бо обидва були причетні і до академічного дискурсу теж, мали спільне або близьке розуміння академічної доброчесності. Таким чином, ми знову маємо діалектичне протиріччя, з одного боку, щоб була система, потрібна мова комунікації, з іншого боку, мова комунікації можлива лише у системі.

3.3. Нація та ідеологія

Насамперед потрібно поставити таке запитання: «Що таке нація?», і, відштовхуючись від відповіді, ми зможемо просунутися далі. З самим терміном «нація» є певна проблема, оскільки залежно від мови та сфери використання, воно набуває різних значень. Наприклад, в англійських текстах ми можемо зустріти слово «nation» не так у його прямому перекладі, як у значенні «народ», хоча цілком можна погодитися, що ці поняття дещо взаємозамінні. Наприклад, якщо ми скажемо «Народ Франції обрав президента» та «Французька нація обрала президента», то англійською вона буде однаково «French nation elected president». Слову «народ», є ще два еквіваленти – це «people» і більш розмовно-зневажливе «folks».

В українській мові ми стикаємося з тим, що слововживання «народ України», наприклад, зустрічається набагато частіше, ніж «Українська нація». Це говорить і про специфічну самосвідомість, і про її зміни, спричинені поступовою маргіналізацією слова «народ» у значенні «нації».

Окрім самоназви та деякої неперекладності, що ми ще можемо сказати про «націю»? Валлерстайн, наприклад, пов'язує націю із державою:

«Систематичне дослідження історії сучасного світу, я впевнений, зможе показати, що, всупереч широко поширеному міфу, майже у всіх випадках саме поява держави передуює появі нації, а не навпаки» [1, с. 96].

Також він зазначає, що навіть якщо ми говоримо про будь-які національні рухи, що не мають своєї держави, ми все одно знаходимо або ненаціональну державу, в якій зародилася ця ідея. Наприклад, ідея німецької нації, яка почала зароджуватися наприкінці XVIII століття, зароджувалася в багатьох князівствах Священної Римської Імперії, у тому числі таких великих як Пруссія, Баварія і Австрія. Після об'єднання Німеччини довго існували локальні ідентичності, особливо прусська та баварська, остання зберігається досі. А у незалежних німецьких державах, як Австрія, Ліхтенштейн чи Люксембург, ми вже можемо говорити про відповідні національності.

З іншого боку, Валлерстайн зауважує, що крім нації є питання про расу, і що обидва, у якості активно вживаних термінів, є наслідком появи світу системи:

«... якщо расова категоризація спочатку виникла як спосіб вираження та утвердження антиномії центр-периферія, то національна категоризація спочатку служила способом вираження міждержавної змагальності у боротьбі за визначення... перестановок в ієрархічному порядку... за визначення переважних позицій усередині цієї системи...» [1, с.98].

Розмова про ідентичність, расову та національну можлива тоді, коли є інші нації та раси, що входять у протистояння між собою. Вища точка подібного протистояння виявляється у геноциді.

Інше питання у тому, коли і чому виникає нація? Тут Валлерстайна доповнює Балібар. Він виходить із того, що «будь-яка соціальна спільність, відтворювана під впливом інститутів, є уявною» [1, с.111]. Нація таким чином є «уявним народом». Це специфічна спільність, яка будується на тому, щоб розкинути себе в минуле та у майбутнє. Вона має на меті ті чи інші соціальні та політичні зміни. Нація, як продукт ідеології, покликана поєднувати великі групи людей, у пориві почуття любові та ненависті,

спрямованих на єдину мету, окреслити різницю між «нами» та «іноземцями». Націоналізм чи патріотизм, незалежно від того, яку форму набуде проект створення нації, покликані стати, свого роду релігією. Також Балібар зазначає, що «жодна нація не має етнічної бази природним чином, але вони знаходять її в міру того, як націоналізуються їхні громадські формації, як такі, що включене до них... населення... представляється в минулому або в майбутньому *як якби* воно утворювало природне співтовариство і мало початкову ідентичність» [1, с.114]

Тобто. ми чітко можемо сказати таке, що нація, як явище, виникає з появою глобальної світ-системи, служить об'єднанням великих мас людей, заснованих на деякій історичній спільності і що знаходяться в межах однієї держави. Але чи може нація змінюватись? Якщо це конструкт індустріальної епохи, викликаний специфічними змінами у суспільстві та економіці, то чи може представник однієї нації стати представником іншої?

По-перше, важливим буде описати процес такого формування на матеріальних засадах. Фукуяма наводить майже хрестоматійний приклад про саксонського селянина Ганса, який відтворював форми комунікації всередині замкнутого сільського колективу, він жив як його батько, дід і прадід, у нього була наречена, підібрана батьками з його ж села. Ганс не має кризи самоідентифікації, він саксонський селянин, як і його предки останні 500 років. Але в якийсь момент він вирішує поїхати на Рейн, де бурхливо розвивається промисловість. І там він зустрічається з ще тисячами таких самих молодих людей, які приїхали з інших німецьких регіонів, і виникає колективне питання «А хто ми?». І тут, спільність мови, робітничого колективу, вимагає створення нової ідентичності як «німець». Ці процеси характерні як для Франції, де було багато регіональних ідентичностей: гасконці, окситанці, пікардійці і так далі, так і для Німеччини. Подібні спроби було зроблено і в Югославії, і в Радянському Союзі.

Російський постмарксист Борис Кагарлицький описує інший приклад та його суперечність у сучасних умовах. Перше покоління турків, які

мігрували до Німеччини у 60-ті та 70-ті, під час промислового зростання, потрапляли в такі ж умови, як їх описав Фукуяма. Стаючи робітниками, потрапляючи до німецького робітничого колективу, вони були змушені адаптуватися, їхні діти йшли до німецьких шкіл і згодом говорили про себе не як про турків, а як про німців. Те саме було з першими хвилями імміграції жителів французьких колоній, вони чудово адаптувалися та стали французами.

У сучасних умовах парадоксально те, що іммігранти першої хвилі виступають проти прийняття нових біженців. Також суперечливою та згубно-провальною є політика Євросоюзу щодо нових біженців. Вони не інтегруються, оскільки відсутнє промислове зростання, яке б їх «перековувало». Через це вони утворюють замкнуті гетто, які стають джерелом радикального ісламізму.

Останнє, що слід розглянути, це питання формування постнаціонального суспільства, або створення чогось якісно відмінного від національної спільноти. Перший приклад, який можна взяти, це Сполучені Штати з їхньою концепцією плавильного котла. Безумовно американська культура та американська нація, про яку ми можемо говорити, явище дуже еклектичне та синтетичне. Проте, з прикладу Штатів ми можемо простежити протиріччя. Ми спостерігаємо таке явище, як гетто, а також чітке національне районування. В одному районі живуть афроамериканці, в іншому італійці, у третьому іспанці та мігранти з Латинської Америки, у четвертому китайці тощо. З одного боку, вони утворюють закриті національні спільноти, з іншого, всі вони щиро вважають себе американцями і йдуть за американською мрією.

Але якщо Америка — це унікальний приклад, то що робити з такими надутвореннями в Європі? Тут можна навести два протилежні приклади. З одного боку — спроба створити нову спільність «радянська людина» в СРСР, з іншого — те, що ми можемо назвати «Європейська нація». Обидва явища — наслідок цілеспрямованої ідеологічної та економічної політики. Радянський

Союз створив досить цікаву та складну систему, яка передбачала зв'язування всіх його частин у єдиний виробничий організм, у якому кожна республіка ставала частиною величезного ланцюжка. Створення цих умов вимагало створення потужностей, а як наслідок і фахівців, а разом із ними величезних міграцій трудового населення з однієї точки до іншої. Так, російські фахівці їхали в Україну створювати одні потужності та готувати кадри, потім кадри з України їхали до Казахстану, казахи до Прибалтики і так далі. З одного боку, це схоже на ідеї Рози Люксембург про те, що нації мають зникнути, з іншого боку, нації не зникали, а швидше трансформувалися, відривалися від певної етнічної ідентичності та знаходили нову, радянську. Крах Радянського Союзу, який пов'язано і з деградацією економіки, і з ослабленням ідеологічної складової, неминуче призвів до того, що люди почали шукати себе. Тепер вони не живуть в одній державі, і їм необхідно розуміти себе як окремо взятих українців, росіян чи казахів.

Європейська нація, навпаки, не прагне ліквідації національного. Побудова Європейського Союзу як освіти зі своїми політичними інституціями покликана до формування європейця як деякої наднаціональної ідентичності, заснованої на визнання відмінностей та спільності інтересів. Але є поділ на «стару Європу», тобто. Францію, Німеччину та Італію, і на нову, у вигляді країн колишнього соціалістичного табору. Між ними є суперечність, і вона грає не на користь Євросоюзу. Європейська нація, як ідеологічний конструкт, як форма самосвідомості має місце, але цю спільність можна простежувати на Заході, коли Схід, навпаки, важчає до відродження національного, протекціонізму та особистих, а не колективних інтересів.

3.4. Війна та ідеологія

Останні, що варто обговорити, — війна. Це явище, яке з одного боку є показником міцності ідеології, з іншого, прямим її наслідком. Війна є зіткненням масової свідомості населення однієї країни, з іншою.

В умовах, коли війна відбувається десь там, як у випадку війни в Затоці, безперервних громадянських воєн у Сирії, Лівії та Афганістані, ми сприймаємо її виключно за допомогою медіа. І, як правило, не відчуваємо її як частину «нашого» життя. Війна у телевізорі є байдужою, нам її називають, дають оцінку, тобто показують нам симулякр, який також штучно сповнюють змістом. Якщо в подібному конфлікті беруть участь збройні сили держави, як, наприклад, в Іраку сили армії США, тоді завдання медіа всіма силами виправдати навіщо і чому вони там воюють, апелювати до певної загальної цінності, або створити таку і масово її нав'язати.

Коли війна настає тут і зараз, як у випадку з нашою країною, вона відчувається інакше. Безпосереднє залучення всього населення в бойові дії є випробуванням ціннісної системи та ідеології держави на міцність.

Відносини між Україною та Росією, ті, які ідеологічні системи вони створювали, і як вони увійшли у протиріччя, є досить цікавим для вивчення. З 2014 року, коли в Україні гегемонію завоював, назвемо його «Західний» дискурс, основні ідеї якого – євроінтеграція, демократія та свобода, розпочався прямиий, відкритий антагонізм із Росією. І за останні вісім років було зроблено все, щоб закріпити гегемонію цього дискурсу, щоб ліквідувати самі умови можливості його зміни.

Зовсім іншу ситуацію ми можемо спостерігати в Росії. Вся її ідеологічна система, яку іноді називають путінізмом, була налаштована на «глибинний народ». Це ті самі 70% населення, що підтримують спецоперацію. Свідомість цього «народу» є абсолютно еkleктичною, заснованою на конформізмі, вірі в міфічну «стабільність». На наш погляд, основна його цінність – задоволення. Людям, що звикли до того, що всі вирішили за них, просто подобається дивитися на паради 9-го травня і пишатися перемогою своїх над чужими; подобається думати, про те, що вони можуть перетворити світ на радіоактивну пустелю, що вони прекрасні, високодуховні люди, а захід загниває. Це дуже проста, побутова та досить темна ідеологічна система, і влада успішно нею користується.

Повномасштабна війна, що розпочалася 24 лютого 2022 року, стала кульмінацією антагонізму між двома системами. А також, вона стала випробовуванням цих систем на життєздатність в екстремальних умовах. Та держава, яка створила таку ціннісну систему, таку ідеологію, за яку можна піти вмирати, пройшла це випробовування. Українська держава змогла таку систему побудувати, змогла отримати такий рівень відданості та довіри населення, який дозволив їй витримати та продовжувати боротьбу. У Російській владі це не вийшло, у неї немає реальної цінності, яка могла б виправдати війну.

Цікавим є ще один аспект. У цьому протистоянні, крім України та Росії, бере участь і Європейський союз, і Сполучені штати. І ця війна є, по своєму, випробуванням і для їх ідеологічних та ціннісних систем. У минулому розділі ми говорили про те, що у Європі існує суперечність між Заходом та Сходом. В умовах війни воно вкрай загострилося. З одного боку, є такі країни як Польща та держави Прибалтики, до ідеології яких антиросійська політика входить як один з основних елементів, і вони всіма силами хочуть допомогти. Є англо-американський блок, який також усіма політичними силами виявляє підтримку Україні, незважаючи на коливання населення, інтереси якого у дешевому теплі та бензині зазнають ураження. А є Західна Європа, яка перебуває у екзистенційній кризі. Німецький, Французький та Італійський уряди бояться і свого народу, який показує еталонні приклади громадянського суспільства, і боїться значних економічних втрат. Жижек у своїй статті для журналу *Welt* пише:

«Тим часом у Західній Європі, особливо в Німеччині, ми маємо нову версію пацифізму... повідомлення від цих нових пацифістів таке: враховуючи наші економічні інтереси (процвітання) і ризик занадто сильної підтримки України, що ми втягнемося у військовий конфлікт, ми повинні дозволити їх поглинути Росією та обмежимося мирними протестами та висловленням співчуття» [31]

Європейська ідеологія зайшла в глухий кут. З одного боку, найголовніше – людське життя, сталий розвиток, толерантність та інші демократичні цінності, яких європейські інтелектуали і політики закликають останні 50-40 років. З іншого, коли треба діяти, ця ідеологія пропонує не діяти:

«У перші тижні війни ми побоювалися, що Україну швидко розгромлять – тепер ми повинні визнати, що наш справжній страх був прямо протилежним: що Україну не розгромлять, що війна просто триватиме й триватиме, «нормалізуючись». Наше таємне сподівання полягало в тому, що Україна швидко впаде, щоб ми могли мати належне обурення, оплакувати її втрату, а потім повернутися до звичайного режиму. Те, що має бути хорошою новиною — мала нація несподівано героїчно стримала жорстоке вторгнення, — це те, чого ми майже соромимося і не знаємо, що з цим робити. Голоси пацифістських європейських лівих попереджають про повернення героїко-військового духу, а Юрген Хабермас навіть говорить про моральний шантаж Європи з боку України.» [31]

Але і Жижек, і Габермас розуміють одну важливу річ, колишня пацифістська ідеологія Євросоюзу провалилася. Для Жижека — через нездатність діяти, для Габермаса - у нездатності діяти раціонально.

«...європейський Союз, який не хоче, щоб його соціальний та політичний уклад життя було дестабілізовано ззовні або підірвано зсередини, стане політично дієспроможним лише тоді, коли зможе стати на ноги у військовому відношенні... Але, спочатку ми повинні знайти конструктивний вихід із нашої дилеми. Ця надія відображається в обережній формулюванні мети: Україна не має програти війну.» [30]

Таким чином, ми бачимо, що війна, яка відбувається тут і зараз, є точкою. З її початком ми можемо поховати та забути термін «пострадянський». Ми повинні розуміти, що її наслідком, незалежно від результату, будуть радикальні зміни, що відбудуться і в Євросоюзі, в його ідеології та політиці, і в усьому світі.

3.5. Висновки з розділу

Як ми можемо побачити, окрім загальних інтересів держави, що їх було наведено у попередньому розділі, ми можемо виокремити дві вкрай важливі сфери: націю та війну. І перше і друге є продуктами функціонування сучасної держави. Нація не є чимось вічним, фактично, це історичний феномен індустріальної епохи, який, скоріш за все, почне зникати, або уже зникає, разом зі змінами у формах господарювання, та знайде свого закінчення у наступній за капіталістичною суспільно-економічною формації. Націю слід розуміти лише у якості конструкту, механізми формування якого, окрім матеріальних, є ідеологічними. Через ідеологію, як створену свідомість керуючі сили держави здатні формувати національну свідомість, інтереси та саму «історію» нації, яка має розкинутися за можливості до початку світу. Через те, що нація слугує засобом ідентифікації свій-чужий, це змінює характер та засновки війни.

Безумовно, війна є не тільки ідеологічним явищем, це комплексне явище, і її вивчення потребує аналізу і економічних, і політичних, і культурних чинників. Але, об'єкт війни, як і об'єкт ідеології – люди, стикаються один з одним у окопах, та мають розуміти, чому вони тут, за що вони воюють і чому мають віддати своє життя. І та ідеологічна система, яка може створити та обґрунтувати свою цінність, здатна витримати випробування війною.

Це поєднання — війна та нація, певною мірою співзвучно із метафорами Грамші. Бо дійсно, в умовах війни та кризи, саме специфічна національна або громадянська (громадянський націоналізм ніхто не заперечує), здатна стати тією опорою, яка значно змінить характер війни. Суспільна мораль, яка існує у нації, як важлива частина її ідеології, також є одним із важливих факторів. Вибудована у державі система цінностей, принципів та певних норм, призводить до того, що люди, в цих самих екстремальних ситуаціях, починають вести себе, якщо не за планом, але послуговуючись ними.

На прикладі сучасних подій ми бачимо, що в Українській державі змогли побудувати таку систему, яка може забезпечити мобілізацію населення для вирішення проблеми. Напроти, російська ідеологія, не змогла створити такого ідеологічного та морального фону, який би адекватно виправдував політику загарбницьких війн. В той же самий час, ми чітко бачимо, що у Європі суспільна мораль, як загальноєвропейська, так і окремо французька та німецька, наразі у кризі та потребують певних дій та коректив.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи всю роботу ми можемо сказати наступне. Було детально описано процеси, як та завдяки чому держава створює свідомість своїх громадян. Ми розглянули питання того, чи залишається держава репресивною, чому правлячі сили вирішують внутрішні питання насильством над власними громадянами, та зрозуміли чому такі методи, в кінцевому результаті не можуть бути виправданими та призводять до гірших наслідків.

Також було розглянуто одна із сфер впливу ідеології, а саме питання нації. Було надано її визначення, прослідковано передумови та процеси виникнення нації та національної свідомості. Також було розглянуто питання наднаціональних утворень та історичних і сучасних проектів створення постнаціонального суспільства у Європі та Радянському Союзі.

Остання тема, була спрямована на дослідження одного із зовнішніх проявів ідеології, а саме війна. Було тезово розкрито, як у суспільства формується уявлення про війну, що відбувається за межами держави, із участю її громадян або на власній її території. Було проаналізовано вплив війни на ідеологію, те, як ідеології стикаються між собою, та якими шляхами відбуваються зміни в їх структурі.

В цілому, можна сказати, що ідеологія є вкрай важливою складовою суспільства, починаючи від його елементарної складової – сім'ї, закінчуючи мораллю, нацією та державою. Людина не може існувати без ідеології, яка є специфічною ознакою її свідомості. Неомарксистська та постмарксистська думка, відкинувши позитивістську установку раннього Маркса щодо того, що ідеологія є спотвореною та хибною свідомістю, прийшла до висновків, що ідеологія є свідомістю як такою. Основна мета полягає у вивченні та дослідженні як формується ця свідомість, хто і як використовує апарати її формування та як діяти в умовах гегемонії тієї чи іншої ідеології.

На нашу думку, ця праця є лише ланкою у повномасштабному вивченні усіх сфер суспільного життя, ідеологічних процесів, що у них відбуваються, і як вони виникають. Ці розвідки надають можливість для розгляду та аналізу

різних сфер життя, вивчення питання державотворення та глибшого розуміння сучасного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балибар Э. Раса, нация, класс. двусмысленные идентичности / Э. Балибар, В. Иммануил. – Москва: Логос, 2004. – 288 с.
2. Балібар Е. Ми, громадяни Європи? Кордони, держава, народ / Етьєн Балібар. – Київ: Видавництво «Курс», 2006. – 345 с.
3. Бауман З. Моральная слепота. Утрата чувствительности в эпоху текучей современности / З. Бауман, Л. Донскис. – Санкт-Петербург: Издательский дом Ивана Лимбаха, 2019. – 368 с.
4. Бауман З. Текущая современность / Зигмунт Бауман. — Санкт-Петербург: Питер, 2008. — 240 с.
5. Бодрийяр Ж. Войны в заливе не было / Жан Бодрийяр // Дух терроризма. Войны в заливе не было / Жан Бодрийяр. – Москва: РИПОЛ классик, 2016. – С. 13–94.
6. Грамши А. Тюремные тетради // Антонио Грамши. Избранные произведения – Москва: Изд. иностранной литературы, 1959. – Т. 3. — 565 с.
7. Жижек, С. Возвышенный Объект Идеологии. / Славой Жижек — Москва: Художественный журнал, 1999. — 234 с.
8. Кгарлицкий Б. Ю. Между классом и дискурсом. Левые интеллектуалы на страже капитализма / Борис Юльевич Кгарлицкий. – Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. – 280 с.
9. Кропоткин П. А. Государство и его роль в истории / Петр Алексеевич Кропоткин // Современная наука и анархия / Петр Алексеевич Кропоткин. – Москва: Правда, 1990. — с. 396-453
10. Лукач Г. Классовое сознание / Георг Лукач // История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике. / Георг Лукач. – Москва: Логос-Альтера, 2003. — с. 145-179
11. Луман Н. Общество как социальная система / Никлас Луман. – Москва: Издательство «Логос», 2004. – 232 с.

12. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. — 2-е изд. — Москва: Политиздат, 1955. — Т. 3. — с. 7-78
13. Маркузе, Г. Одномерный человек. / Герберт Маркузе — Москва: REFL-book, 1994. — 368 с.
14. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і "Політика визнання" / Чарльз Тейлор. — Київ: Дух і Літера, 2004. — 172 с.
15. Фуко, М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. / Мишель Фуко. — Москва: Ad Marginem, 1999. — 504 с.
16. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / Френсіс Фукуяма. — Київ: Наш Формат, 2020. — 192 с.
17. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас. — Санкт-Петербург: Наука, 2001. — 382 с.
18. Хабермас Ю. Техника и наука как "идеология" / Юрген Хабермас. — Москва: Праксис, 2007. — 208 с.
19. Хоркхаймер М. Диалектика просвещения. Философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т. Адорно. — Москва: Медиум, Ювента, 1997. — 312 с.
20. Laclau E. Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics / E. Laclau, M. Chantal. — London: Verso, 2001. — 240 с.
21. Luxemburg R. The National Question: Selected Writings By Rosa Luxemburg / Rosa Luxemburg. — New York: Monthly Review Press, 1976. — 320 с.
22. В городах Испании прошли акции в поддержку осужденного рэпера [Электронный ресурс] // DW — Режим доступа до ресурсу: <https://www.dw.com/ru/v-gorodah-ispanii-proshli-akcii-v-podderzhku-osuzhdenного-rjepera/a-56610153>
23. Васильева М. Счет 1:0 в пользу "Северного потока-2": почему США ослабили санкции и чем это грозит Украине [Электронный ресурс] / Мария Васильева // ТСН — Режим доступа до ресурсу:

<https://tsn.ua/ru/exclusive/schet-1-0-v-polzu-severnogo-potoka-2-pochemu-ssha-oslabili-sankcii-i-chem-eto-grozit-ukraine-1794118.html>.

24. Выборы президента США: полиция вытеснила сторонников Трампа с Капитолийского холма [Электронный ресурс] // ВВС – Режим доступа до ресурсу: <https://www.bbc.com/russian/news-55566725>.

25. Дебор Г. Общество спектакля [Электронный ресурс] / Ги Дебор. – 1967. – Режим доступа до ресурсу: <https://ru.theanarchistlibrary.org/library/gi-debor-obschestvo-spektaklya>

26. Мазуренко А. У Путіна кажуть, що 70% росіян підтримують війну з Україною [Электронный ресурс] / Альона Мазуренко // Українська Правда. –2022.—
Режим доступа до ресурсу: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/5/7328619/>

27. Платон. Государство [Электронный ресурс] / Платон – Режим доступа до ресурсу: <http://psylib.org.ua/books/plato01/26gos06.htm>

28. Althusser L. Ideology and Ideological State Apparatuses [Электронный ресурс] / Louis Althusser. – 1970. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1970/ideology.htm#n9>

29. Habermas J. Unsere Erneuerung [Электронный ресурс] / J. Habermas, J. Derrida // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2003. – Режим доступа до ресурсу: <https://strana-oz.ru/2003/6/nashe-obnovlenie-posle-voyny-vtoroe-rozhdenie-evropy>

30. Habermas J. Zur Ukraine, Krieg und Empörung [Электронный ресурс] / Jürgen Habermas // Süddeutsche Zeitung. – 2022. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/>.

31. Žižek S. Über die Globalisierung wird Putin siegen [Электронный ресурс] / Slavoj Žižek // Welt. – 2022. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.welt.de/kultur/plus238675899/Inflation-und-Mangel-Ueber-die-Globalisierung-wird-Putin-siegen.html>.